

Aleksandrian kirjasto ja arabit

Kaj Öhrnberg

Perimätieto kertoo, että kun arabit valloittivat Egyptin 640-luvulla, kristitty oppinut Johannes Filoponos kääntyi Aleksandrian miehittäneiden joukkojen komentajan ḤAmr ibn al-ḤAsin puoleen ja pyysi kaupungin maineikkaan kirjaston kirjoja itselleen. ḤAmr kirjoitti asiasta kalifi ḤUmarille, joka vastasi: "Mikäli kirjojen sisältö pitää yhtä Koraanin kanssa, niitä ei tarvita. Jos taas niiden sisältö poikkeaa Koraanista, silloin ne eivät ole suotavia. Tuhoa kirjat!" Sen jälkeen ḤAmr määräsi kirjat jaettaviksi kaupungin 4000 kylpylälle, joita sitten lämmitettiin kirjaston kirjoilla kuuden kuukauden ajan.

Tarina on arabialaista alkuperää ja se tunnetaan lukuisina yksityiskohdissa toisistaan poikkeavina versioina. Lopputulokseltaan ne ovat yhtäpitäviä. Eurooppalaiseen perimätietoon kerran kotiuduttuaan kertomus Aleksandrian kirjaston hävityksestä on osoittautunut todella sitkeähenkiseksi myyiksi.

Myytin hengissä pysymisestä eivät ole vastuussa vain Mika Waltarin tapaiset historian popularisoijat. Monet vanhemman historian tutkijat ja kirjojen parissa elantonsa ansaitsevat henkilöt tuntuvat levittelevän tätä tarinaa sekä mielihyvin että tarkoitushakuisesti. Tukholman Kungliga Biblioteketin eläkkeellä oleva ylikirjastonhoitaja, suomalaissyntyinen Harry Järv on vuosien 1960-97 välillä eri yhteyksissä kirjoitellut tästä arabien barbaarisesta teosta. Viehättävässä bibliofilian historiaa käsittelevässä teoksessaan *A gentle madness* (1995) Nicholas Basbanes yhtyy tähän kirjavaan kuuroon, ja vuonna 1998 ilmestyneessä *The Cambridge history of Islamic Egypt* -teoksessa Robert Ritner toteaa ykskantaan, että Aleksandriaan saapuessaan arabit tuhosivat sen mitä kirjastosta oli jäljellä. Ritner on egyptologi eikä arabisti, mutta ainakin teoksen toimittajan, arabisti Carl F. Petryn olisi pitänyt kiinnittää lukijoiden huomiota siihen, että tarina on vähintäänkin ongelmallinen.

I

Aleksandrian kirjaston historia alkaa toimeksiannosta, jonka Aleksanteri Suuri antoi arkkitehti Deinokrateelle Aleksandrian kaupungin kaavoituksesta. Ptolemaios I Soter (305-283/2) sijoittaa ensimmäisen kirjaston palatsinsa yhteydessä toimivaan Museion-rakennukseen, ("muusain temppeeliin"). Myöhemmin tätä kirjastoa alettiin kutsua "äitikirjastoksi". Kuitenkin jo kaupungin varhaisinkin historia tietää kertoa, että osa kirjoista oli sijoitettu Sarapieioniin. Tätä Sarapis-jumalan temppeeliin liitettyä kirjastoa kutsuttiin "tytärkirjastoksi".

Historiankirjoituksen mukaan ainakin osa Aleksandrian kirjastoa tuhoutui ensimmäisen kerran tulipalossa vuonna 48/47 eKr., kun Caesar vieraili kaupungissa. Eräiden tietojen mukaan roomalaisten, toisten lähteiden mukaan ptolemaiosten laivasto satamassa sytytettiin palamaan ja tuli levisi rannalla olleisiin varastorakennuksiin, joissa tuhoutui suuri määrä niihin syystä tai toisesta sijoitettuja kirjakääröjä.

200-luvulla jKr. esiintyi useampia levottomuuksia joiden yhteydessä niin äiti- kuin tytärkirjastokin ovat olleet uhattuina ja mahdollisesti tuhoutuneet. Niin tapahtui esim. keisari Caracallan aikana vuonna 215, samaten vuonna 272/3, jolloin keisari Aurelianus valloitti Aleksandrian takaisin Zenobialta ja koko vanha palatsialue tuhoutui.

Diocletianus kuritti niskuroivaa Aleksandriaa vuonna 295, jolloin kaupunki perinpohjin ryöstettiin; tätä tapausta on pidetty Museionin *terminus ad quem*inä. Kun keisari Theodosius I oli vuonna 391 antanut käskyn lopettaa kaikki pakanalliset instituutiot, Aleksandrian patriarkka Theofilos määräsi Sarapieionin tuhottavaksi.

Yhteenvetona kaikesta tästä voimme todeta, että 400-luvulla ehdittäessä ei ptolemaiosten perustamasta Aleksandrian kirjastosta ollut kuin muisto jäljellä. Päätelmää tukevat kaupunkiin saapuneiden matkamiesten (mm. kirkkoisä

Orosius) pettyneet maininnat siitä, ettei kaupungissa enää ollut mainittavia kirjakokoelmia.

Kaupungissa oli äiti- ja tytärkirjaston ohella muitakin kirjastoja. Muun muassa on oletettu että Pergamonista tuodut, Antoniuksen Kleopatralle lahjoittamat kirjat olisi sijoitettu Kaisareioniin. Lisäksi tiedämme kaupungissa olleen lukuisia yksityisiä kirjastoja, joiden kohtalot ovat hämärän peitossa. Voimme myös olettaa, että Aleksandrian kreikkalaisortodoksisella patriarkaattilla, Markuksen seurakunnalla, oli oma kristitty kirjastonsa viimeistään 300-luvulle ehdittäessä. Samoin voimme olettaa, että koptit eli monofysiittiseen näkemykseen pitäytyneet egyptiläiset olisivat perustaneet oman kirjastonsa sen jälkeen kun Aleksandrian seurakunta jakautui kahtia Khalkedonin ekumeenisen kirkolliskokouksen jälkeen vuonna 451.

Kun ptolemaiosten perustaman kirjaston hävitystä ei voida uskottavasti säilyttää arabien niskoille, viime aikoina näitä muita kirjastoja on tarjottu heidän tuhonsa kohteiksi. Arabistin näkökulmasta katsoen egyptologit, antiikintutkijat ja bibliofiilit käyivät Aleksandrian raunioilla viivytystaistelua, jossa arabeja kohtaan esitetystä syytöksistä vetäydytään kirjasto kirjastoilta. Mutta koska tarina on niin hyvä, siitä ei kokonaan haluta luopua.

II

Joulukuussa 639 ḤAmr ibn al-ḤAs tunkeutui Palestiinasta käsin Egyptiin, perimätiedon mukaan 4000 miehen voimin. Lukumäärään on syytä kiinnittää huomiota. ḤAmrin strategia lahjoja osoittaa se, että hän jätti vahvimman varuskunnan Aleksandrian ensi vaiheessa rauhaan. Sen sijaan arabit etenivät kohti Babylonin linnoitusta, jonka piirittämisen he aloittivat syyskuussa 640. Seitsemän kuukautta myöhemmin, huhtikuussa 641 linnoitus antautui.

Nyt arabit katsoivat olevansa valmiita Aleksandrian piiritykseen. Kaupunki oli vahvasti varustettu, se oli yksi bysanttilaisten laivaston tärkeimmistä tukikohdista, jonka huoltamista meritse voisi arvella helpoksi. Aleksandrian patriarkka Kyros neuvotteli kuitenkin marraskuussa 641 arabien kanssa rauhansopimuksen, jossa bysanttilaisille annettiin aikaa vetäytyä kaupungista seuraavan vuoden syyskuuhun asti.

Monofysiittien vainoajana huonoon maineeseen joutunutta Kyrosta on syytetty pelkuruudesta ja maanpetturuudesta näissä rauhanneuvotteluissa. Tosiasiassa hän oli aikansa reaalioliitikkoja. Vahva yksinvalti Heraklius oli kuollut helmikuussa 641 ja Konstantinopolin vallanperimyksiistat muistuttivat erehdyttävästi sisällissotaa. Bysantista käsin ei vielä loppuvuodesta 641 ollut apua odotettavissa.

Kaikkialla Lähi-idässä ryöstelevät arabijoukkioit tunnettiin ylimuistoisista ajoista. Kyroksen neuvottelema 11 kuukauden aselepo osoittaa hänen toivoneen joko sitä, että arabit palaisivat tapojensa mukaan sinne mistä olivat tulleet, tai vaihtoehtoisesti sitä, että tilanne Konstantinopolissa ehtisi selkiintyä siinä määrin että sieltä olisi voinut saada apua. Tuskin kenenkään mieleen lienee tuolloin juolahtanut, että arabit olivat nyt tulleet jäädäkseen. Syyskuussa 642 bysanttilaiset vetäytyivät sopimuksen mukaisesti Aleksandriasta sinne marssivien arabien tieltä ja koko Egypti oli arabien käsissä.

III

Kirjoitukseni alussa referoimani kertomuksen Johannes Filoponoksesta ja saunojen lämmityksestä tapaamme ensimmäisen kerran 1200-luvulla kolmen arabiaksi kirjoittaneen oppineen teoksissa, siis kuusi vuosisataa kerrottujen tapahtumien jälkeen.

Egyptissä vuodesta 1193 asunut alunperin bagdadilainen lääkäri ḤAbd al-Latif (1160-1231) mainitsee Egyptiä käsittelevässä teoksessaan *Kitab al-ifada wal-ḥitbarohimennen kirjastosta*, "jonka ḤAmr poltti ḤUmarin suostumuksella". Teos on kirjoitettu 1200-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä, sillä viimeinen pitävä ajoitus jonka tekijä antaa, liittyy Egyptiä vuosina 1200-01 koetelleeseen ankaraan

nälänhätään. Tämä lyhyt ja muussa asiayhteydessä esitetty väittämä on ensimmäinen tunnettu maininta Aleksandrian kirjaston tuhosta.

Varhaisimman yhtenäisen ja yksityiskohtiin menevän kertomuksen asiasta antaa egyptiläinen historioitsija Ibn al-Qifti (k. 1248) teoksessaan *Ta'rikh al-hukama'*, jossa hän käsittelee eri tieteenhaarojen merkittäviä oppineita. Johannes Filoponoksen eli arabiaksi Yahya al-Nahwin yhteydessä selostetaan kuinka tämä pyytää ⁷Amrilita Aleksandrian kirjaston kirjoja, kuinka ⁷Umar kehottaa ⁷Amria tuhoamaan ne ja kuinka niillä sitten kuuden kuukauden ajan lämmitetään kaupungin lukuisia kylpylöitä, joiden lukumäärän kirjoittaja tosin mainitsee unohtaneensa. Sama kertomus toistuu sitten lähes sanatakkasti kristityn Abu al-Farajin eli Ibn al-⁷Ibrin alias Barhebraeuksen (k. 1286) alunperin syyriankielisen kronikan arabiankielisessä versiossa *Ta'rikh mukhtasar al-duwal*.

Euroopan tämä tarina saavutti vuonna 1663, jolloin englantilainen arabisti Edward Pococke editoi ja latinasi Barhebraeuksen teoksen. Huolimatta siitä, että esim. jo Edward Gibbon 1700-luvulla kyseenalaisti tämän tarinan todenperäisyyden, se oli tullut jäädäkseen. Ja vaikka jo kohta sata vuotta sitten Alfred J. Butler teoksessaan *The Arab conquest of Egypt* (1902) kävi läpi kaiken silloin aiheesta tunnetun aineiston ja päätyi yksiselitteisesti siihen lopputulokseen, etteivät arabit voineet tuhota kaupungin kuulua kirjastoa siitä yksinkertaisesti syystä, ettei sitä enää ollut, tarina säilytti suosionsa. Kuten Oscar Wilde teoksessaan *Valehtelun rappio* onnistuneesti on kiteytännyt (Martti Anhavan suomennoksena): "Entisten aikojen historioitsijat tarjosivat meille nautittavaa kaunokirjallisuutta tosiasioina."

IV

600-luku, arabien ja islamin esiinmarssin aika on historiankirjoituksen pimeä vuosisata. Edeltävät ja seuraavat vuosisadat ovat lähdeaineiston suhteen huomattavasti rikkaammat. Egyptin kohdalla kreikankielinen historiankirjoitus on puutteellisimmillaan juuri niinä kriittisinä vuosina, jolloin bysanttilaisten valta päättyy ja arabit seuraavat heitä Egyptin miehittäjinä. Mitä tulee arabiankieliseen historiankirjoitukseen, niin varhaisimmatkin islamin syntyvaiheista ja arabien ekspansiosta ja siten myös Egyptin valloituksesta kertovat teokset ovat huomattavasti myöhäisempiä kuin kuvaamansa tapahtumat. Varhaisimmat säilyneet teokset on kirjoitettu vasta 800-luvulla eli pari vuosisataa itse tapahtumien jälkeen.

Ongelmallista on lisäksi se että 600-luvun historia on muslimille "pyhää historiaa", jonka käsittelyssä historioitsijaa rajoittavat erinomaisen tiukat normit, joista poikkeaminen ei ole sallittua vielä tänäkään päivänä. Sekä aiheiston pyhyden että lähdeaineiston hataruuden johdosta tuo varhainen ja kohteeseensa nähden kovin myöhäissyntyinen historiankirjoitus koostuu valtaosiltaan *topoksista*.

"⁷Amr ibn al-⁷As kirjoitti valloituksen jälkeen ⁷Umar ibn al-Khattabille: 'Olen valloittanut kaupungin, enkä pysty kuvaamaan mitä siellä on, paitsi että olen saanut neljä tuhatta puutarhaa, neljä tuhatta kylpylää ja neljäkymmentä tuhatta juutalaista, joille olen määrännyt *jizya*-veron, sekä neljä sataa kuninkaiden huvittelupaikkaa"', kirjoittaa Ibn ⁷Abd al-Hakam (k. 871) teoksessaan *Futuh Misr*. Ibn ⁷Abd al-Hakam on varhaisin tunnettu maansa valloitusta kuvannut islaminuskoinen egyptiläinen historioitsija. Kirjaston hävityksestä hän ei mainitse sanallakaan; häneltä sitä vastoin ovat peräisin myöhemmissä lähteissä toistuvat tiedot valloitusarmeijan suuruudesta, kylpylöiden ja huvittelupaikkojen määrästä jne. Niitä yhdistää kantaluku 4 - seikka jonka olisi voinut olettaa kiinnostävän myös arabiaa taitamattomien historioitsijoiden huomiota.

Luvut 4, 40, 400, 4000 ja 40.000 ovat seemiläisissä kielissä kieliakuvia, joiden merkitys on muutama, jonkin verran, runsaasti jne. Sekä esi-islamilaisista että islaminuskosten arabien keskuudessa oli vallalla käsitys, että mies vasta 40-vuotiaana saavutti fyysisen ja henkisen suorituskykynsä huipun. Kun varhaisimmat profeetta Muhammadin elämäkerran kirjoittajat ilmoittivat hänen olleen 40-vuotias kokiessaan ensimmäisen ilmestyksensä, he halusivat osoittaa että Jumala oli valinnut tehtävään henkilön joka oli "miehuden iässä", kuten Koraani asian ilmaisee (46:15).

Toinen sekä kirjastonhävitystarinassa että Ibn ⁷Abd al-Hakam

lainauksessa vilahtava *topos* on kalifille kirjoittaminen. Se kehkeytyi 800-luvun kuluessa, kun islamilaisen yhteisön keskuudessa käyty kiista uskonnollisen auktoriteetin henkilöitymisestä päättyi kalfin tappioon. Sunnalaiset oppineet esittivät siitä lähtien kalfin yhteisön poliittisena johtajana vailla minkäänlaista uskonnollista auktoriteettia, kun sen sijaan vähäpätöisimmätkin poliittisen päätöksenteon piiriin kuuluvat asiat tuli alistaa kalifille. Niinpä historiankirjoituksessa alkaa esiintyä mainintoja valloitusjoukkojen komentajista, jotka tuhansien kilometrien päästä ja kesken pikaistakin päätöksentekoa lähettelevät kalifille kirjeitä Medinaan tiedustaen hänen näkemyksiään.

Kun ḤAmr ibn al-ʿAs johtaa Egyptiin 4000 miehen armeijan, löytää Aleksandriasta 4000 puutarhaa, 4000 kylpylää, 40.000 juutalaista ja 400 kuninkaiden huvittelupaikkaa, kuuntelee Johannes Filoponoksen pyynnön ja kirjoittaa tästä kaikesta kalifille Medinaan, niin lähdekriittinen tutkija voi vain todeta että kertomus perustuu kahteen siinä määrin tyypilliseen arabiankielisen historiankirjoituksen *topokseen*, että niillä on vaikea nähdä mitään totuusarvoa.

Se että arabialaista kulttuuria tuntemattomat historioitsijat antavat *toposten* johtaa itsensä harhaan on anteeksiannettavaa. Sitä että valtaosa arabisteista käsittelee niitä tosiasioina sopii jo vähän ihmetelläkin.

Yksikään bysanttilainen aikalaislähde ei mainitse kirjaston tai kirjastojen hävitystä, ei liioin valloituksen aikoihin syntynyt egyptiläinen Nikiun monofysiittinen piispa Johannes, joka on jättänyt jälkeensä tärkeimmän itse valloitusta kuvaavan historiateoksen.

Kaikki lähteet siis vaikenevat tapahtumasta 1200-luvulle saakka. Arabit miehittivät Aleksandrian 642; Koraani, johon vedoten ḤUmar-kalifi antoi käskyn kirjojen hävittämisestä, koottiin arabien omankin käsityksen mukaan vasta 650-luvulla ja seuraavan kalfin aikana. Kertomuksen avainhenkilöihin kuuluvan Johannes Filoponoksen syntymävuodeksi mainitaan 490; hän olisi siis ollut 150-vuotias valloittajien saapuessa. Patriarkka Kyroksen neuvotelema rauhansopimus takasi bysanttilaisille lähes vuoden aikaa vetäytyä Aleksandriasta, joten he saattoivat viedä meritse Konstantinopoliin miltei kaiken haluamansa, kirjastot mukaan lukien.

V

Arabialais-islamilainen kulttuuri muotoutui vähitellen, kun arabit alistivat valtaansa alueita ja kansoja, joilla oli vuosituhantisen korkeakulttuurin perinteet. Mesopotamia, Syyria, Egypti ja Persia tulivat islamilaisen maailman sydänalueeksi. Ne olivat muodostaneet hellenismien ydinalueen, jossa kreikan kieli ja hellenistinen kulttuuri olivat arabien saapuessa vielä elävää todellisuutta.

Muun ohella arabialais-islamilainen kulttuuri omaksui myönteisen asenteen kirjaviisautta kohtaan. Profeetan suuhun on pantu mm. seuraava perimätieto: "Oppineen muste on arvokkaampaa kuin marttyyrin veri." Kuulun niihin tutkijoihin jotka suhtautuvat näihin perimätietoihin varauksellisesti; emme tiedä onko Muhammad todella näin sanonut, mutta sillä ei tässä yhteydessä ole merkitystä. Olennaista on se että yhteisön piirissä on Profeetan kuoleman jälkeen haluttu painottaa oppineisuuden merkitystä, ja jotta tällainen suhtautuminen saisi mahdollisimman suuren painoarvon, on perimätiedon avulla vedottu korkeimpaan mahdolliseen auktoriteettiin.

Kreikkalainen viisaukirjallisuus sai siis uuden kodin arabialais-islamilaisessa kulttuurissa ja uuden ilmiänsä arabian kielessä. Vuosien 786 ja 861 välisenä aikana käännettiin kreikasta arabiaan lukematon määrä kreikkalaisten auktoireiden luonnontieteellisiä, lääketieteellisiä ja filosofisia teoksia. Antiikin kreikkalaisista tuli muslimien opettajia, antiikin Kreikan tieteistä ja viisaudesta islamilaisen oppineisuuden perusta. 700-luvun puolivälistä lähtien Bagdadin voi katsoa olleen parin kolmen vuosisadan ajan islamin vastine hellenistisen ajan Aleksandrialle. Tällaisen mielipideilmaston vallitessa voimme olla varmoja siitä, että jos arabit olisivat Egyptiä valloittaessaan tuhonneet kirjan kirjaakaan Aleksandriassa, se olisi nostettu paheksuen esille.

Vuoden 1010 aikoihin tunnettu arabialainen prosaisti al-Tauhidi kirjoitti moittivan kirjeen Abu Sahl -nimiselle henkilölle, joka oli polttanut kirjansa. Abu Sahl puolustautui luettelemalla kaikki

tuntemansa tapaukset, joissa arabit olivat syystä tai toisesta tuhonneet kirjoja. Hänkään ei mainitse Aleksandrian kirjatuhoa.

Ibn Khaldun (k. 1406), arabiankielisen maailman tunnetuin ja arvostetuin historiankirjoittaja, luettelee koko joukon maailmanhistorian valloituksiin liittyviä kirjatuhon, alkaen varhaisesta juutalaisesta ja persialaisesta historiasta ja päätyen tarinamme jälkeiseen aikaan, jolloin mongolit tuhosivat Bagdadin ja heittivät kaupungin rikkaat ja runsaslukuiset kirjastot Tigrisiin. Aleksandrian kirjaston tuhoa Ibn Khaldun ei edes mainitse, mutta toisen vastaavan 600-luvulta kylläkin, tällä kertaa Persian valloituksen yhteyteen sijoitettuna. Persian valloittaja Sa'd ibn abi Waqqas kirjoitti kalifi 'Umarille tiedustellen mitä tehdä niille lukuisille kirjoille, jotka olivat joutuneet arabien haltuun. 'Umar vastasi: "Heitä ne veteen. Mikäli niiden sisältö on oikeata johdatusta niin Jumala on antanut meille sitäkin parempaa. Jos taas niiden sisältö on harhaoppia niin silloin Jumala on suojellut meitä siltä."

Ibn Khaldun vietti elämänsä viimeiset vuosikymmenet Egyptissä ja tunsikin aivan varmasti myytin Aleksandrian kirjaston tuhosta. Se, että hän Persiassa tapahtuneesta hävityksestä kirjoittaessaan ei viittaakaan Aleksandriaan sijoitettuun tarinaan, johtuu ymmärtääkseni siitä, että hän näin halusi selittää miksi nimenomaan kreikkalainen viisauksikirjallisuus säilyi ja periytyi muslimeille mutta persialainen ei. Ibn Khaldun kirjoittaa: "On lukuisia tieteitä. Ihmiskunnan piirissä on ollut lukematon määrä oppineita. Meille saakka tulemattoman tiedon määrä on suurempi kuin meille saakka päätyneen tiedon määrä. Missä ovat persialaisten tieteet, jotka 'Umarin käskystä tuhottiin valloituksen aikoihin? Missä kaldealaisten, syyrialalaisten ja babylonialaisten! Missä koptien ja heitä edeltäneiden! Vain yhden kansakunnan, kreikkalaisten, tieteet ovat tulleet meille; tämä sen johdosta, että al-Ma'mun huolehti niiden käännättämisestä."

VI

Miksi sitten tällainen tarina on arabien itsensä keskuudessa synnytetty ilmeisestikin joskus 1100-luvun kuluessa Egyptissä? Koska *topos*-käsite on niin runsaasti ollut esillä puhuessamme arabiankielisestä historiankirjoituksesta emme luonnollisestikaan voi täysin sulkea pois sitä mahdollisuutta, että Aleksandrian kirjaston tuhoaminen olisi *topos*, olkoonkin että kovin myöhäissyntyinen sellainen.

Myös itämainen pyrkimys tarinaniskentään on huomioitava. Menneisyydessä on tapahtumia - todellisia tai kuviteltuja, esiislamilaisia tai islamin aikaisia - joista ei ole säilynyt muuta kuin nimi tai epämääräinen ajankohta. Tiedettiin että Aleksandriassa oli joskus ollut merkittävä kirjasto, enää sitä ei siellä ollut. Tämän ympärille rakentuukin sitten kertomus parhaiden *Tuhannen ja yhden yön* tarinoiden malliin. Vaikka en pidä tätä todennäköisenä lähtökohtana on kuitenkin syytä todeta, että juuri 1100-luku on *Tuhannen ja yhden yön* kertomusten synnyn osalta merkittävää aikaa.

Ajankohtaan, 1100-luvun historiaan hyvin sopiva selitysyritys joskaan ei mielestäni kovinkaan todennäköinen, pyrkii löytämään ristiretkistä motiivin tarinalle. Muslimien ja ristiretkeläisten väliset taistelut Pyhän maan ja Jerusalemin hallinnasta olisivat tämän näkemyksen mukaan palauttaneet muslimien mieliin ensimmäisen ekspansioikauden tapahtumat 630-luvulla, jolloin muslimit ja kristityt edellisen kerran olivat kamppailleet näistä alueista. Valloitusajan merkittävin kalifi 'Umar olisi nyt viisi vuosisataa myöhemmin noussut esimerkiksi ennakkotapaukseksi sen suhteen, miten tuli suhtautua uskottomiin ja vieraisiin islamin alueen yhtenäisyyden uhkaajiin.

Englantilainen arabisti Bernard Lewis on esittänyt houkuttelevan ja samalla myös ajankohtaan sopivan selitysyrityksen. Se liittyy Egyptiä vuosien 969 ja 1171 välisenä aikana hallinneisiin fatimideihin, dynastia, joka esitti polveutuvansa Profeetan tyttärestä Fatimasta ja joka oli shiialainen dynastia sunnalaisessa Egyptissä. Fatimidien historian tutkimuksen suurimpia ongelmia on se tosiasia, että heidän omat historiankirjansa ovat lähes täydellisesti tuhout. Kun sunnalainen Salah al-din eli meidän Saladin, vuonna 1171 valloitti Kairon fatimideilta, hän antoi käskyn tuhota kaikki heidän kirjastonsa harhaoppeja sisältävinä. Tämä Saladinin barbaarinen teko, joka soti kaikkia muslimien käsityksiä kirjan erityisasemaa vastaan, tuli saada hyväksyttäväksi tai ainakin

hyväksyttävämmäksi luomalla sille ennakkotapaus, joka vietiin aina toiseen kalifiin Ḡumarin asti: ḠUmarkin tuhoaa Aleksandrian kirjastot niiden sisällön perusteella.

Paras yritys selittää tarinan synty liittyy minun mielestäni edellä mainittuun käännöstoimintaan kreikasta arabiaan ja sen aiheuttamiin yhteiskunnallisiin ongelmiin. Käännöstoiminnan taustavaikuttajina olivat ns. *muḥtaziliitit*, joiden uskonnollis-filosofisessa näkemyksessä järki (*ʿaql*) on ylitse tradition (*naql*). Heidän pyrkimyksensä islamilaistaa hellenismin ajatusmaailma kalifi al-Ma'munin suojeluksessa aikaansai kuitenkin vastareaktion, jonka edustajat, traditionalistit, pyrkivät takaisin, kuten he uskoivat, Profeetan alkuperäiseen sanomaan. Arabialais-islamilaisten kulttuurin tulevaisuuden kannalta ratkaisevaa oli se, että tässä kamppailussa yhteisön suuntautumisesta traditionalistit saavuttivat voiton, jonka he pystyivät lopullisesti realisoimaan 1000- ja 1100- lukujen kuluessa. Mittava käännöstoiminta oli 700-luvun toisella puoliskolla jakanut tieteet kahteen ryhmään: arabialaisiin (*ʿulum al-ʿarab*) ja vieraisiin (*ʿulum al-ʿajam*). Arabian kieli toimi muodollisena jakoperusteena sillä arabialaisten tieteiden katsottiin kaikkien liittyvän enemmän tai vähemmän Koraaniin, islamilaiseen lakiin ja arabian kieleen. Vieraat tieteet taas olivat lähinnä kreikasta käännetyn viisaukirjallisuuden tuotteita. Traditionalistien voitto merkitsi asenteiden jyrkkemistä suhteessa vieraisiin siis kreikkalaisperäisiin tieteisiin. Kun ilmaisu "vieras" oli alkuaan tarkoittanut vain vieraskielistä alkuperää, traditionalistit antoivat sille toisen, kielteisen merkityksen: se oli jotakin islamiin kuulumatonta ja siksi vierasta ja siitä syystä torjuttavaa. Ibn Khaldun tiivistää tämän asenteiden muuttumisen todetessaan ytimekkäästi, että ne oppineet, *muḥtaziliitit*, jotka aikanaan omaksuivat kreikkalaisen viisauden, olivat Jumalan harhaan johtamia. Tässä yhteiskunnallisessa tilanteessa, jossa traditionalistit ovat tuominneet kreikkalaisperäiset tieteet islamille vieraina, syntyvät tarinat, joiden mukaan varhaisista kalifeista merkittävin, ḠUmar, olisi mahtikäskyllään kehottanut tuhoamaan Aleksandriassa saatavilla olleen kreikkalaisen, islamille vieraan viisauden.

Kirjoittaja on FL, Suomalaisen Tiedeakatemian Humaniora-sarjan toimitussihteeri. Kirjoitus perustuu Suomen Itämaisen Seuran kokouksessa 26.4.2000 pidettyyn esitelmään.